

The Semiotics of God Friendship in Islamic Mysticism with an Emphasis on: "Sharh al-Taarif of Lemazhab al-Tasarrof"*

Mostafa Kord Katouli¹ | Maliheh Mahdavi² | Masoud Mahdian³

Abstract

1. Introduction

Love and personal relationship is a very important factor that brings a person into the valley of happiness or ruin. In fact, the main issue here is that if the attraction, interest and love of a person is real, it will bring him success, and if it is false and unreal, it will be the cause of his ruin. This is where the mystics, in the first step, in the manner of divine parents, distinguish real and true love and affection and relationship from its false kind, and in the second step, they begin to explain the approaches, steps and principles of achieving this true love and affection. The second important issue is related to the dimension of love and true relationship. After a person succeeds in identifying true love and relationship, he achieves indicators that are

* Article history:

Received: 13 September 2023

Accepted: 26 December 2023

Received in revised form 24 December 2023

Published online: 27 January 2024

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 26, No. 54, Fall and Winter 2024

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Aliabad Katoul Branch, Aliabad Katoul, Iran. Email: Mostafakordkatouli@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Aliabad Katoul Branch, Aliabad Katoul, Iran. (Corresponding author). Email: Ma.mahdavi2@yahoo.com
3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Aliabad Katoul Branch, Aliabad Katoul, Iran. Email: Mahdian.masood@gmail.com

specific to true friends and lovers. According to mystics, when a person attains the true love and relationship of the Beloved (God), he will suffer from pleasurable pains that are specific to God's true friends. Third, it is important to clarify that the topic of true friendship and true love is not only specific to Islamic mysticism, because love and true relationship with the beloved is not only present in all divine religions, but it is the main form of their intellectual foundations. According to the mystics, the actions of the followers of the truth in any dress and profession will be measured with the scale of love. One of the oldest works of Persian Sufis is *Sharh al-Tareef* by Abu Ibrahim Ismail Mostamli Bokhari (434 AH). Mostamli Bokhari, in fact, has explained the book *Introduction to Sufism* by Abubakr Mohammad Bokhari Kalabadi, a Sufi and Hanafi jurist of the 4th century Hijri, at the request of his disciples. Thus, based on what has been said, the main question of this research is as follows: "From the point of view of Mostamil Bokhari, what are the essentials and the main prerequisites of the lovers of God?" The sub-question of this research is: "What signs are there to recognize true lovers?".

2. Methodology

This research has been carried out using the analytical-descriptive method and library resources. In this regard, the authors, while examining the four volumes of the book "*Sharh al-Taarif of Lemazhab al-Tasarrof*", have extracted all the characteristics of true friendship and at the end have drawn it in the form of a table and a frequency chart.

3. Discussion

From Mostamil's point of view, first of all, friendship with God is a mysterious and complicated issue, and therefore one cannot easily claim friendship with God. He then raises the important issue that achieving God's friendship requires important preparations such as

self-knowledge and knowing the reason for the creation of man, how to be the best of creatures and worshiping His angels, trying to know God, removing obstacles, especially opposition to the ego, finding purity of heart and Getting rid of non-Holy friends is being shy in the presence of the truth and trying to get to know him. According to Mastamili's belief, it is by adhering to such signs that one can get to know God's true friends, friends who have indicators such as continuous remembrance and obedience and worship of God, trust and confidence in His wisdom, indolence, not getting upset by God's calamities and trials, and satisfaction. Surrendering to God's will, sacrificing life and property, children and honor in his way, fearing the awe and presence of God, hoping for the mercy of Hazrat Doust, supplication and lamentation, and expressing helplessness and need at night are in front of him.

4. Conclusion

One of the Islamic mystics is Ismail Mostamli Bokhari (died: 434 AH). His famous book is "Sharh al-Taarif of Lemazhab al-Tasarrof" which describes the teachings and behaviors of mystics and Sufis in Persian language and has simple and unpretentious prose. One of the main and important topics of this book is the conditions of friendship and the signs of God's lovers. For this reason, the main question of this research has been to examine the signs of friendship of truth in mystical prose texts with an emphasis on the book "Sharh al-Taarif of Lemazhab al-Tasarrof". Mostamli Bokhari, like other mystics, considers love as the basis of religiosity and believes that any obedience without divine love is mercenary. In his opinion, it is easy to express God's friendship with language, but you cannot recognize true friends only by their verbal acknowledgment of friendship. On the contrary, those who love the truth never make such a claim in their language, and we can recognize them only by signs. Before stepping into the valley of friendship, a sincere lover equips himself

with the following things: recognizing his high position in the sight of God and among creatures, studying and gaining knowledge of the truth, purifying the heart, which is the throne of the Most Merciful, from Anything other than him and freedom from the temptation of the ego. If a disciple and seeker brings his own to these supplies and arrangements, modesty prevails over him, which causes a kind of infallibility for him. These are internal devices and cannot be seen with the naked eye. Mastamili reminds us of the signs by which the saints of God will be known. If the seeker has all these signs in one place and permanently; Seeing them reminds us of God. These are the mirror of Hazrat Doost, a mirror that has been polished by cultivating and purifying the inner being, you can see the image of the friend in it. This position is not easily obtained and has such a price that only the Sultan of Malik and Malkut can buy it.

Keywords: God, Friendship, Islamic mysticism, Mostamli Bokhari, Semiotics.

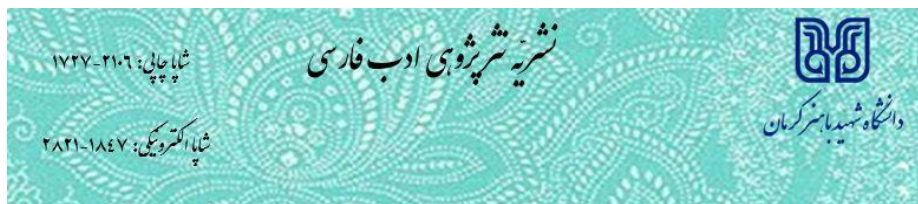
How to cite: Kord Katouli, Mostafa., Mahdavi, Maliheh., & Mahdian, Masoud. (2024). The Semiotics of God Friendship in Islamic Mysticism with an Emphasis on: "Sharh al-Taarif of Lemazhab al-Tasarrof". *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 26(54), 203-236. <http://doi.org/10.22103/JLL.2024.22187.3090>

References

- Holy Quran*. (2021). By Othman Taha, Tehran: Andisheh. (in Persian)
- Nahj al-Fesāḥa*. (2018). Translated by Ali Akbar Mirzaei, Qom: Parhizkar. (in Persian)
- Aflaki, A. (2022). *Manaqeb Al-Arifin*. Tehran: Doostan. (in Persian)
- Amin, A., & Raeisi Nafchi, R. (2017). "Comparative study of the biography of Ahl al-Bayt (PBUH) in the explanation of the identification of Sufism by Mostamil Bokhari and Tazkarat Al-Oliya Attar". *Alavi Research Journal*, 9(2), 1-28. (in Persian)

- Ansari, K. A. (2019). *A collection of Persian letters*. By Mohammad Sarvar Molaei, Tehran: Toos. (in Persian)
- Attar Nishaburi, F. (2019). *Tazkarat Al-Oliya*. Tehran: Koomeh. (in Persian)
- Baghli Shirazi, R. (2020). *Sharh Shathiat*. Translated by Mohammad Ali Amirmoezzi, Tehran: Tahoori. (in Persian)
- Ben Osman, M. (2002). *Meftah Al-Heidayah va Mesbah Al-Nahayah*. By Manoochehr Mozaffarian, Tehran: Persian Language and Literature Academy. (in Persian)
- Boozjani, D. A. (2017). *Rozah Al-Rayahin*. By Hassan Nasiri Jami, Tehran: Institute of Human Sciences and Cultural Studies. (in Persian)
- Foroozanfar, B. Z. (2023). *Commentary on Masnavi*. Tehran, Zovar. (in Persian)
- Forughi Moghaddam, B., & Eje'ee, T. (2019). "The Educational Approach of Sharh at-Ta'arof to the Story of Prophet Adam (PBUH) in the Qur'an". *Literary Arts*, 11(2), 37-50. (in Persian)
- Ghazali, A. H. (2014). *Ehya Oloumddin*. Translated by Moyed al-Din Kharazmi, Tehran: Ferdows. (in Persian)
- Hajwiri, A. O. (2014). *Kashf al-Mahjoob*. By Mahmoud Abedi, Tehran: Soroush. (in Persian)
- Helli, B. F. (2009). *Conditions of prayer and supplication to God.* Translated by Mohammad Hossein Naeiji, Tehran: Matboat Mazhabi. (in Persian)
- Jam, Ahmed (1990). *Montakhab Seraj Al-Saerin*. By Ali Fazel, Mashhad: Astan Quds Razavi. (in Persian)
- Jami, A. R. (2001). *Marqa Niynameh*. By Mozaffar Bakhtiar, Tehran: Academic Publishing Center. (in Persian)
- Khomeini, R. (2021). *Adab Al-Salat*, Qom: Institute for editing and publishing of Imam Khomeini works. (in Persian)
- Meibodi, R. A. (2014). *Kashf Al-Asrar va Eddatol Al-Abrar*. By Ali Asghar Hekmat, Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Mihani, M. M. (2021). *Asrar Al-Towheed in the authority of Sheikh Abi Saeid*. By MohammadReza Shafi'i Kadkani, Tehran: Agah. (in Persian)
- Mohammadi, M., Saffari, M. S., & Samizadeh, R. (2020). "Storytelling; One of the stylistic features of description of definition". *Journal of Stylistic of Persian Poem and prose*, (56), 103-123. (in Persian)
- Molla Sadra, S. M. (2009). *Visible mystics and sages*. Translated by Mohsen Bidarfar, Tehran: Al-Zahra (S). (in Persian)
- Mostamli, A. I. M. (1984). *Sharh al-Taarif of Lemazhab al-Tasarrof*. By Mohammad Roshan, Tehran: Asatir. (in Persian)
- Naraghi, M. A. (2021). *Mearaj Al-Saadah*. By Kazem Abedini Motlagh, , Tehran: Jamal. (in Persian)

- Nasafi, A. (2020). *Al-Ensan Al-Kamel*. Translated by Seyyed Ziauddin Dehshiri, Tehran: Tahouri. (in Persian)
- Qomi, S. A. (2005). *Koliyat Mafatih Al-Janan*. Translated by Mehdi Elahi Qomshehei, 4th edition, Qom: Om Abiha. (in Persian)
- Raz Shirazi, A. (2008). *Menhaj Anwar Al-Marafa fi Sharh Mesbah Al-Sharia*. By Seyyed Mohammad Jafar Bagheri, Tehran: Khanghah. (in Persian)
- Rumi, J. (2018). *Masnavi Masnavi*. Tehran: Parmis. (in Persian)
- Tabatabaei, M. H. (2017). *Majmooe Resael*. By Seyyed Hadi Khosroshahi, Qom: Bootsan Ketab. (in Persian)
- Yavari, F., & Sadrinia, B. (2016). "Theological foundations of "Sharhe al-Ta'arof "(The Challenge between Ash'arites and Matoridites)". *Journal of Religions and Mysticism*, 49(2), 279-297. (in Persian)

نشانه‌های دوستی حق در متون مثنوی عرفانی با تأکید بر کتاب شرح‌التعرف لمذهب التصوف*

مصطفی کردکنولی^۱، ملیحه مهدوی^۲، مسعود مهدیان^۳

چکیده

مبحث دوستی حضرت حق یکی از مهم‌ترین و زیباترین مباحث عرفان اسلامی است. به اعتقاد عرفا اساس عرفان بر پایه دوستی خداوند است و شرح‌التعرف، یکی از امهات متون عرفانی، مشحون از مفاهیم مربوط به دوستی حضرت حق است. مستملی بخاری، صاحب این کتاب، هر عملی را با ترازوی محبت می‌سنجد و آگاهی از لوازم محبت را برای سالک طریق لازم می‌داند. در این پژوهش، نظر مستملی در مورد پیش نیازها، لوازم و نشانه‌های دوستی خداوند مورد بررسی و استنتاج قرار خواهد گرفت. یافته‌های پژوهش با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای نشان داد از نظر مستملی دم زدن از محبت الهی چندان ساده نیست و رسیدن به این مقام به مقدمات و تمهید لوازمی نیاز دارد. برخی از این ابزار و تمهیدات عبارتند از: خودشناسی و دانستن علت آفرینش انسان، چگونه اشرف مخلوقات بودن و مسجود فرشتگان شدن او، تلاش برای شناخت خداوند، رفع موانع خصوصاً مخالفت با نفس، صفای قلب یافتن و خالی شدن از غیر حضرت دوست، حیا داشتن در حضور حق و تلاش برای شناخت او. مستملی در ادامه معتقد است

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۲۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۰۳ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۱/۰۵

نشریه‌ی نشرپژوهی/ادب فارسی، دوره ۲۶، شماره ۵۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۲۳۷-۲۰۳
DOI: 10.22103/JLL.2024.22187.3090

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسنده‌گان

۱- دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد علی آباد کتول، دانشگاه آزاد اسلامی، علی آباد کتول، ایران. رایانامه:

Mostafakordkatouli@gmail.com

۲- استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد علی آباد کتول، دانشگاه آزاد اسلامی، علی آباد کتول، ایران. (نویسنده مسئول).

رایانامه: Ma.mahdavi2@yahoo.com

۳- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد علی آباد کتول، دانشگاه آزاد اسلامی، علی آباد کتول، ایران. رایانامه:

Mahdian.masood@gmail.com

با چنین نشانه‌هایی می‌توان به شناخت دوستان حقیقی خداوند نایل گردید. دوستانی که دارای شاخص‌هایی همچون ذکر و طاعت و عبادت مستمر خداوند، توکل و اعتماد به حکمت او، بی‌مرادی، نرنجیدن از بلا و امتحان الهی، رضا دادن به قضای الهی، ایثار جان و مال و فرزند و آبرو در راه او، خوف از هیبت و حضور خداوند، رجا به کرم حضرت دوست، تضرع و زاری و اظهار عجز و نیاز شبانه در پیشگاه او هستند.

واژه‌های کلیدی: خداوند، دوستی، عرفان اسلامی، مستملی بخاری، نشر عرفانی.

۱- مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

عشق و محبت خالصانه الهی، مفهومی بنیادین در ادبیات عرفانی است که تقریباً همه عرفا در آثار منظوم و منثور خود، بدان توجهی ویژه داشته و هدف اصلی انسان را نیل به این موضوع دانسته‌اند. بنابراین، در بعد ایجابی، عشق و دوستی به خداوند، عامل اصلی رشد معنویت فرد بوده و در بعد سلبی، مانع سقوط انسان در ورطه افکار و اعمال و اغراض حیوانی است. نکته مهم، شرایط نیل به محبت و دوستی خداوند است. از طرفی در تبیین گونه‌شناسی محبت می‌توان قائل به دو نوع از آن بود. محبت حقیقی و راستین و کاذب و دروغین. در محبت حقیقی، انسان برای نیل به محبوب خود تمام مساعی و همت خویش را تنها صرف نیل به محبوب می‌کند و هیچ چیزی جز وصل و لقاء معشوق را اقتناع نخواهد کرد. به همین سبب، تمامی دشواری‌ها و نامهربانی‌ها از سوی عاشق نه تنها تحمل می‌گردد که بعضاً برای او شیرین نیز خواهد بود ولی در محبت دروغین، فرد جلب و جذب امور ناپایدار و گذرا خواهد شد و زیبایی مورد نظر او فانی است و مسائلی همچون ثروت، شهرت و قدرت (امور مادی و دنیوی) را مطمح نظر دارد. به همین سبب، بسیاری از عرفا، در مبانی سیر و سلوک خود، هرگونه محبت جز محبت راستین را نه تنها که آن را عامل تباهی انسان برشمرده، آن را حیوانی تلقی و در خصوص آن زنهار داده و مدعیان دروغین و ریاکار محبت سرزنش کرده‌اند. به عنوان مثال، مولوی در مثنوی، به محبت و علاقه دو حیوان که ظاهری متفاوت ولی علاقه و انسی مشترک داشته اشاره نموده است:

آن حکیمی گفت دیدم هم تکی
در بیابان زاغ را با لک لکی

در عجب ماندم بجستم حالشان
تا چه قدر مشترک یابم نشان

چون شدم نزدیک و من حیران و دنگ
خود بدیدم هر دو تا بودند لنگ

(مولوی، ۱۳۹۷: ۶۳۲)

اساساً بنیان فعالیت‌های انسانی را می‌توان کشش، علاقه و مبحث درونی وی دانست. به عبارتی دیگر، انسان قدم در عرصه‌ای خواهد نهاد که برایش لذت بخش باشد. به همین سبب، در تبیین عوامل محبت و علاقه قلبی انسان‌ها بایستی دلایل سه‌گانه ذیل را برشمرد:

- لذت: این مفهوم را بایستی اصلی‌ترین عامل ایجاد کشش و محبت دانست که خود به دو دسته لذات جسمانی (خوردن و آشامیدن) و غیرجسمانی (مانند علاقه به مطالعه کتاب)؛

- منفعت: انسان بر اساس نوع خفقت خود، اساساً موجودی محاسبه‌گر است، لذا برای کسب منافع یا دفع ضرر از خود اقدام می‌کند. البته بایستی اذعان داشت منفعت نیز همچون لذت به دو دسته منافع مادی (همچون ثروت) و منافع معنوی (همچون رستگاری) تفکیک می‌گردد. لذا منفعت از هر نوعی که باشد، از دیگر عوامل کشش، جذب و ایجاد محبت و علاقه است؛

- سنخیت: این مفهوم در واقع عامل و ابزار ایجاد دوستی، کشش و علاقه در ابعاد جسمانی و معنوی در میان انسان‌هاست. به همین سبب شباهت و اشتراک افراد در انگیزه‌ها، گرایش‌ها و عقاید و ... از جمله دلایل کشش، ارتباط، پیوند و محبت میان آنهاست.

بنابراین، محبت و علاقه فردی عامل بسیار مهمی است که فرد را وارد وادی سعادت یا تباهی می‌کند. در واقع مسأله اصلی اینجاست که چنانچه کشش، علاقه و محبت فرد حقیقی باشد وی را به توفیق رسانده و چنانچه از نوع دروغین و غیرحقیقی باشد عامل تباهی وی خواهد شد. اینجاست که عرفا، در گام نخست به شیوه اولیای الهی ابتدا عشق و محبت و علاقه واقعی و حقیقی را از نوع دروغین و کاذب آن تمییز داده و در گام دوم به

تبیین رویکردها، مراحل و اصول نیل به این علاقه و محبت حقیقی مبادرت می‌کنند. مسأله مهم دوم، به بعد از محبت و علاقه حقیقی مرتبط است. پس از آنکه فرد توفیق شناسایی محبت و علاقه حقیقی را به دست آورد به شاخص‌هایی نایل می‌گردد که مختص دوستان و علاقمندان حقیقی است. به تعبیر عرفا، هنگامی که فرد به محبت و علاقه واقعی محبوب (خداوند) دست یافت، به دردهایی لذت‌بخش مبتلا می‌گردد که مختص دوستان حقیقی خداوند است. مسأله سوم تبیین این موضوع مهم است که مبحث دوستی حق و محبت حقیقی وی تنها مختص عرفان اسلامی نیست چراکه محبت و علاقه قلبی و حقیقی به محبوب نه تنها در تمامی ادیان الهی وجود دارد که خود شاکله اصلی مبانی فکری آنان می‌باشد. به اعتقاد عرفا اعمال پیروان حق در هر لباس و مسلکی که باشند با ترازوی محبت سنجیده خواهد شد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

نویسندگان با تحقیق و تدقیق در منابع علمی و پایگاه‌های پژوهشی معتبر کشور، دریافتند اساساً هیچگونه پژوهش مستقلی با موضوع و محوریت «نشانه‌های دوستی حق در عرفان اسلامی با تأکید بر کتاب شرح‌التعرف لمذهب التصوف» صورت نپذیرفته است. بنابراین برای نخستین بار این پژوهش انجام می‌گردد، با اینحال برخی از پژوهش‌هایی که به نحوی مرتبط با آثار مستملی بخاری یا دوستی خداوند در عرفان اسلامی باشد به اجمال در ذیل بررسی می‌گردد:

- محمدی و دیگران (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان: «حکایت‌پردازی؛ یکی از ویژگی‌های سبکی شرح‌تعارف» به این نتیجه‌گیری دست یافتند که مستملی قصد حکایت‌پردازی نداشته و از حکایت تنها به عنوان ابزاری در خدمت محتوا استفاده کرده است. لذا حکایت‌ها از همه عناصر داستان‌پردازی برخوردار نیستند اما با این حال در انتقال و اثربخشی مفاهیم موفق عمل کرده‌اند.

-فروغی مقدم و اجیه (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان: «رویکرد شرح التعرف به داستان حضرت آدم(ع)» به این نتیجه‌گیری دست یافتند که از دیدگاهی تأویلی، کنشگر حقیقی نقض نهی آدم (ع) خداوند است، به مواردی از قبیل محبت و غیرت الهی اشاره و استناد شده است. در مواردی نیز کنشگری حوادث را آدم (ع) دانسته که با دو دیدگاه مثبت و منفی تفسیر و تبیین شده است. در مسئله نقض امر شیطان نیز رویکرد نویسنده کاملاً منفی است.

-امین و رئیسی نافچی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی تطبیقی سیره اهل بیت (ع) در شرح التعرف لمذهب التصوف مستملی بخاری و تذکره الاولیای عطار» به این نتیجه‌گیری دست یافتند که مستملی بخاری و عطار، در آثارشان به منقبت اهل بیت (ع) پرداخته‌اند؛ این مناقب بر اساس مستندات تاریخی و روایی است و چه بسا که عطار در این روایت‌ها، از شرح تعرف بهره جسته است. نگاه مستملی و عطار، آزادمنشانه است و درصدد برآمده‌اند که درگیری‌های فرقه‌ای را کنار گذاشته و مذاهب را به یکدیگر نزدیک کنند.

-یاوری و صدری‌نیا (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان: «مبانی کلامی «شرح التعرف»: اشاعره و ماتریدیه» به این نتیجه‌گیری دست یافتند که وجهه نظر کلامی مؤلف و طرز استدلال و استنتاج وی در موارد متعدد برخلاف آنچه در نگاه نخست به نظر می‌رسد با مبانی و معتقدات اشاعره قابل انطباق نیست و قراین و شواهد گونه‌گون متنی، تأمل در جغرافیای تألیف کتاب و غلبه اعتقاد به مبانی و معتقدات کلامی ماتریدیه، در میان علمای ماوراءالنهر، مؤید آن است که مستملی در تألیف کتاب خویش، در عین استقلال رأی، از دیدگاه کلامی ماتریدیه بیش از اشاعره متأثر بوده است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت تحقیق

اهمیت این پژوهش از آن جهت است که کتاب التعرف لمذهب التصوف، نخستین کتاب صوفیانه فارسی و آغازی است بر فارسی‌نویسی صوفیان. در واقع، نگارش این اثر باعث گردید مردمی که به زبان عربی تسلط نداشتند از مفاهیم و مضامین عرفانی آگاهی یابند.

شرح‌التعرف را می‌توان محبت نامه الهی نیز نامید چراکه نویسنده در سرتاسر این اثر، هر موضوعی را که مورد بررسی قرار داده است، از منظر محبت بدان نگریسته است. از این نظر این کتاب را می‌توان پیشرو متون عرفانی فارسی دانست چنان که تأثیر آن بر تفسیر رشیدالدین میبدی و آثار خواجه عبدالله انصاری بر کسی پوشیده نیست. در خصوص ضرورت پژوهش کنونی نیز بایستی اذعان داشت که در خصوص محبت الهی کتاب‌ها و مقاله‌های ارزشمندی وجود دارد. ولی امتیاز این پژوهش بیان و بررسی نظر مستملی بخاری در مورد لوازم ضروری گام نهادن به وادی محبت الهی و معرفی نشانه‌های محب صادق است.

در این راستا، یکی از قدیمی‌ترین اثر فارسی صوفیان، شرح‌التعرف اثر ابوبراهیم اسماعیل مستملی بخاری (۴۳۴ ق) است. مستملی بخاری، در واقع کتاب‌التعرف لمذهب التصوف نوشته ابوبکر محمد بخاری کلابادی، صوفی و فقیه حنفی قرن چهارم هجری را به درخواست مریدان شرح نموده است. بدین ترتیب بر مبنای آنچه گفته شد، پرسش اصلی این پژوهش چنین است: «از دیدگاه مستملی بخاری، لوازم ضروری و پیش‌نیازهای اصلی محب حق چیست؟» پرسش فرعی این پژوهش نیز عبارت است از: «برای شناخت محبان صادق چه نشانه‌هایی وجود دارد؟» این پژوهش با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است. در این راستا، نویسندگان ضمن بررسی چهار جلد کتاب «شرح‌التعرف لمذهب التصوف»، تمامی صفات دوستی حق را مستخرج و در پایان در قالب جدول و نمودار بسامدسنجی آن را ترسیم نموده‌اند.

۲- بحث و بررسی

بحث اصلی پژوهش کنونی مشتمل بر دو بخش است. در بخش نخست، دیدگاه‌های مستملی بخاری در خصوص پیش‌نیازها، لوازم و تهمیدات دوستی خداوند مورد بررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت و در بخش دوم، نشانه‌های شناخت دوستان حقیقی خداوند مورد بحث و بررسی قرار خواهند گردید.

۲-۱-۱. پیش‌نیازها، لوازم و تهمیدات دوستی خداوند از دیدگاه مستملی بخاری

۱-۱-۲- خودشناسی و شناخت مقام والای انسان: خودشناسی از لوازم راه خداشناسی و از لوازم اولیه‌ی دوستان خدا برای قرب اوست. پی بردن انسان به علت خلقت خود به عنوان موجودی که مسجود فرشتگان است و موجودی که قلب او آینه حضرت حق است می‌تواند به شناخت خالق و در نهایت به دوستی بیشتر او منجر شود. اگر انسان بداند که در نزد پروردگار خویش چه جایگاهی دارد و اوست که علت آفرینش و اشرف مخلوقات است به مقام خود پی خواهد برد و خویش را جز به خدای خود نخواهد فروخت. مستملی در مورد ارزش والای انسان اذعان دارد: «که خداوند هیچ گروه را نگفت که: «خلقت بیدی» مگر آدمیان را و هیچ گروه را نگفت: «و نفخت فیه من روحی» مگر آدمیان را و هیچ گروه نبودند که فرشتگان را فرمود که ایشان را سجده کنید مگر آدمیان را و هیچ گروه نبود که به موافقت ایشان بهشت آفرید مگر آدمیان را.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۱/ ۱۸۴). احمد غزالی در خصوص مقام انسان اینگونه تبیین نموده است: «خاصیت آدمی این نه بس است که محبوبش بیش از محبّی بود؟» (غزالی، ۱۳۹۳: ۱۲) محبوب خداوند بودن بالاترین رتبه‌ی آدمی است؛ بنابراین انسانی که در دانه خلقت بوده و عزیز پرورده‌ی حضرت دوست است، اگر خود را بشناسد و بیندیشد که محبوب خدا و جانشین او در این دنیا است و مهمتر آن که از روح اوست و به صورت او خلق شده دیگر، جز به حضرت دوست به قبله‌ی دیگری روی نمی‌نهد و درخواست یافت اوست بهترین خریدار و طالب وی. «ان الله اشتری من المؤمنین انفسهم و أموالهم» (توبه/۱۱۱) انسان با شناخت جایگاه والای خود در جمع موجودات و در نزد پروردگار درخواست یافت که محبوب حضرت دوست است و باید در جهت کسب دوستی حق تلاش کند تا به منزل حقیقی برسد.

۲-۱-۲- معرفت: عرفا معرفت خداوند را ابزار کسب محبت او می‌دانند چراکه «بدان مقدار که محب بشناسد محبوب خویش را؛ به همان مقدار دوست داردش.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۱/ ۴۴۵) پس هر که عارف‌تر و عالم‌تر به صفات خداوند باشد، محب‌تر خواهد بود. مستملی معتقد است: «المحبه انما یکون علی قدر المعرفة. همچنان که معرفت باشد محبت

باشد. و چون معرفت زیادت گیرد محبت زیادت گیرد.» (همان: ۸۱۵ / ۲) در این صورت «عارفان محب‌ترین همهٔ خلق‌اند که هرچند معرفت تمام‌تر محبت قوی‌تر.» (همان: ۳ / ۱۳۳۶) احمد جام عارف نامی قرون پنجم و ششم در این راستا معتقد است: «هر کرا معرفت نباشد، آن محبت اصلی نباشد، روا باشد که نوعی دوستی در دل وی بود؛ اما نه آن محبت باشد.» (جام، ۱۳۶۹: ۵۵). در اهمیت معرفت این نکته بس که پذیرش عبادات به مقدار معرفت بستگی دارد و هر چه معرفت بیشتر، عبادت نیز لذت‌بخش‌تر و «به دیگر سخن عبادت باید از روی معرفت باشد تا معرفت به بار آورد چنان که در حدیث نبوی آمده است که پیامبر(ص) فرمودند: «من عمل علم، رزقه الله علم ما لم يعلم.» (طباطبایی ۱۳۹۶: ۷۷ / ۲) هر مقدار که معرفت بنده بیشتر شود محبتش نیز به خدا افزون خواهد شد؛ «چون محبتش یا همان معرفت است یا چیزی هم‌تراز آن؛ به همین جهت قدرت محبت از قوت معرفت جدایی ندارد.» (ملاصدرا، ۱۳۸۸: ۹۴). از طرفی دیگر، از آثار معرفت حق خوف از هیبت اوست. مستملی می‌گوید: «تولد خوف از معرفت خیزد» (مستملی، ۱۳۶۳: ۴ / ۱۳۵۱) و این بدان معنا است که اگر بنده خدا را بشناسد می‌فهمد که خدا ناظر بر اعمال اوست و حاکم مطلق دو جهان هم اوست؛ آنگاه خوف حق بر او حاکم می‌شود و جرات اندیشیدن به گناه را نخواهد داشت. بنابراین شناخت خداوند انسان را مجاب می‌کند که بالاتر از او هیچ خیری نیست و زیباتر از صفات او هیچ نیست. اوست که حاکم مطلق است و شایسته دوست داشتن و به دوستی گرفتن.

۳-۱-۲- کنار زدن موانع راه دوستی حق: سالک پیش از پای نهادن به وادی محبت لازم است موانع را بشناسد و با کنار زدن آن‌ها راه را برای رسیدن به منزل دوست هموار نماید. مستملی معتقد است: «جاه خلق زَنار است و هوای نفس بُت. تا از بُت تیراً نکنی موحد نگردی، و تا زَنار از میان نگشایی مسلمان نگردی» (همان: ۱ / ۱۰۵) از نظر عرفا هرچه غیر دوست در دل باشد بُت است. به عبارتی آنچه انسان را به خود مشغول داشته، از یاد خدا غافل کند بت است. بت‌ها که مانع اصلی راه سالک به شمار می‌آیند به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول که عموم مردم بدان سرگردمند عبارتند از: بت شهوت بطنی، بت

شهوَت فرج و دوستی خانواده. این بت‌های عوام بوده و کنار زدن آن‌ها ساده‌تر است ولی بت‌های عظیم‌تر مخصوص خواص است که عبارت انداز: بت ظاهر یا ظاهرپرستی که بت صغیر نام دارد؛ بت مال که از آن قوی‌تر است، بت کبیر نامیده می‌شود و بت جاه یا جاه طلبی که بت اکبر است. نسفی این بت‌ها را اهم بت‌های بشریت می‌خواند و مادر بت‌ها را بت نفس می‌داند. پس «بتان آدمی به حقیقت هفت آمدند، یکی دوستی نفس و دوستی این شش چیز دیگر از برای نفس است و دوستی نفس بتی به غایت بزرگ است.» (نسفی، ۱۳۹۹: ۱۱۲ - ۱۱۳)

همچنان که نفس بتی اعظم بوده، مبارزه با آن نیز از همه دشوارتر است. از این جهت پیامبر(ص) آن را جهاد اکبر نامیده است. چراکه «نفس بین، خدا بین نباشد. و همهٔ بلای ابلیس از دیدن نفس آمد تا دعوی کرد که: انا خیر منه. و آن کسها که خدای تعالی را گذشتند و خدایی دعوی کردند از نظاری نفس آواز دادند.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۳/۹۸۴). مستملی نفس را دشمن می‌داند و معتقد است: «نفس دشمن است و خدای تعالی دوست... هر که با نفس آشتی است دلیل است که با خدای به جنگ است.» (همان: ۲/۵۱۳).

لذا، اولین و سخت‌ترین قدم سالک پا بر نفس گذاشتن است و «تطهیر از حُبِّ نفس و دنیا اوّل مرتبهٔ تطهیر سلوک الی الله است.» (خمینی، ۱۴۰۰: ۵۸) نسفی در کتاب انسان کامل همین مطالب را تبیین نموده است: «از تو تا خدا راه نیست و اگر هست، راه تویی. خود را از میان بردار تا راه نماند! و به یقین بدان که هستی خدای را هست و بس. و آن عزیز از سر همین نظر فرموده است: خطوتان و قد وصلت.» (نسفی، ۱۳۹۹: ۴۱۶). سالک در هیچ هنگام نباید به نفس اعتماد کند. این ازدهایی بظاهر خفته است. «اگر طرفه‌العینی نفس را دست دهی هزار زَنار بر میان بندد و هزار بت پیش نهد. چنان باید که ورا به هیچ وجه اهل خیر ندانی تا بتوانی ذره‌ای وی را به خدمت آوردن. اگر صد هزار مکر نفس را قهر کنی به یک بار که به مراد وی بنگری همهٔ اسلام بر زمین زند.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۳/۹۸۴) بنده‌ای که آمادهٔ سفر به سوی محبوب است باید نفس را به زنجیر کشیده، گوش را از شنیدن پند آن اندود نماید.

۴-۱-۲- صفای قلب: صفای قلب به معنای پالایش قلب از هر چه غیر دوست است است. خداوند نمی خواهد که شریکی در قلب بنده خود داشته باشد. مستملی هر نوع مراد یا بیم از غیر حق را مخالف صفای قلب می داند و معتقد است: «صفای قلب آن است که جز از حق نترسد و جز بدو امید ندارد و جز بر او اعتماد نکند. اگر جز این باشد آلوده دل است.» (همان: ۱/ ۱۶۷) خداوند نمی پسندد که در دل بنده او هیچ جز او باشد؛ «فکر انحصار و اختصاص طلبی که از لوازم عشق است ماده‌ی جوشان غیرت اوست و حق - تعالی - از همه جهان غیورتر است.» (فروزانفر، ۱۴۰۲: ۲/ ۶۸۲). در دوستی‌های مجازی نیز غیرت مشاهده می شود. پس «چون محبت مجازی غیرت واجب کند، محبت حقیقت اولاترا! و لامحاله که حقیقت قوی تر.» (مستملی، ۱۳۹۲: ۴/ ۱۷۸۶) محب حق باید خانه دل که عرش رحمان است از هر چه غیر او پردازد چرا که «محبت، سقوط همه محبت هاست از دل مگر محبت حبیب. از نظر عرفا صفای قلب رهایی از رنگ‌ها و پدیده‌ها و آراسته شدن به بی رنگی و صفای باطن و زودن قلب از تیرگی هاست. پس سالک باید از هر چه ماسوالله است دل را خالی کند تا لایق مراتب بعدی گردد.

۵-۱-۲- حیا: حیا به معنای بازدارندگی درونی، طبیعی و فطری است. حیا مومن را به پرهیز از زشتی‌ها ترغیب می کند. دوستدار حق در تمام لحظات خدا را حاضر و ناظر بر اعمال خود می بیند و در همه احوال ادب و حیا را در حضور حضرت دوست رعایت می کند. مستملی حیا را نتیجه ایمان صادق می داند و می گوید: «چون ایمان صادق باشد سر را مشاهدت باشد و چون مشاهدت درست آمد تعظیم به جای آید و چون باطل را تعظیم آید ظاهر تبع باطن آمد و چون تعظیم باطن بینند شرم دارند خلاف کردن. و این از بهر آن است که جوارح بندی قلب اند و قلب ملک ایشان است اما قلب اسیر حق است و چون ملک اسیر گشت چاکران ملک اسیرتر باشند. پس نشان تعظیم باطن حیا ظاهر باشد. هر چند باطن را تعظیم بیشتر ظاهر را حیا بیشتر و هر چند حیا بیشتر خلاف کمتر.» (مستملی، ۱۳۶۳:

به اعتقاد عرفا تمامی سالکان چه آن‌ها که در بدایت راه سلو کنند و چه کسانی که به مرتبه شهود رسیده‌اند ناگزیر به داشتن حیا در محضر حق و رعایت ادب در تمامی شئون و مراتب زندگی و سلوک خویش‌اند. به عقیده مستملی «اگر مؤمن را چندان صدق ایمان نباشد که مشاهدت یابد، باری چنانی صدق ایمان بیاید که بداند اگر من شاهد نیم باری حق -سبحانه- شاهد من است. همچنان تعظیم دارد او را که مخلوقی از او بیند روا ندارد که حق از او بیند.» (همان: ۳/ ۱۰۵۸) وقتی انسان از کودکی شرم دارد و در حضور او رعایت ادب می‌کند، در حضور پروردگار عالمیان که از رگ گردن به او نزدیک‌تر است و اعمال او را ثبت و ضبط می‌کند و در قیامت عین عمل را به او نشان می‌دهد در حالی که تمام بندگان نیز مشاهده می‌کنند؛ حیا بر او غالب می‌شود. آن زمان است که بر اعمال خود مواظبت می‌کند و از نتایج حیا در حضور پروردگار «وزن گرفتن سخن پیش از گفتن و دور بودن از آنچه خواهی که از آن عذر خواهی و ترک خوض کردن درخیزی که از آن شرم‌زده خواهی شد و نگاه داشتن زبان و چشم و گوش و حفظ شکم و فرج و ترک آرایش حیات دنیا و یا کردن گورستان و مردگان.» (عطار، ۱۳۹۸: ۴۱۵) اگر بنده خود را مجهز به همین یک خصلت کند، هیچ مکانی را برای نافرمانی حق نمی‌یابد زیرا می‌داند عالم محضر خداست و در محضر خدا مرتکب گناه نمی‌شود.

۲-۲- نشانه‌های شناخت دوستان حقیقی خداوند از دیدگاه مستملی بخاری

انسانی که از روح خداوند و آئینه جمال حضرت دوست است، باید که بازتابنده جمال و کمال حق باشد. در حدیث نبوی آمده است که صحابه از رسول الله (ص) پرسیدند که اولیای حق تعالی کیستند؟ فرمودند: «آن کسانی که چون بیند ایشان را، یاد کرده شود خدای را.» (بوزجانی، ۱۳۹۶: ۱۵). نشان دوستان حق آن است که از وجود خود خالی شدند و «هر چه بدیشان منسوبست از افعال و اخلاق و اوصاف، کمالات حضرت حق است -سبحانه- که در ایشان ظاهر شده است و ایشان را مرتبه مظهریت بیش نیست.» (جامی، ۱۳۸۰: ۸۲). دوستان حق بدون آن که خود را ابراز کنند، در میان خلق نمایانند. مستملی با مثالی این موضوع را چنین بیان می‌کند: «بی‌خویشتنی دلیل دیوانگی بس و بی‌قراری دلیل

عاشقی بس و بی آرامی دلیل مصیبت بس. اگر هزار گیرنده نشسته باشند خداوند مصیبت در میان پیدا باشد و دیوانه در میانه عقلا پیدا باشد و محب در میان نامحبان پیدا باشد.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۳/۱۰۵۴). در بخش دوم این پژوهش به تبیین و تدقیق در نشانه‌های دوستان خدا خواهیم پرداخت:

۱-۲-۲- ذکر

پیامبر (ص) می‌فرماید: «مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ مِنْ ذِكْرِهِ.» (نهج الفصاحه، ۱۳۹۶: ۲۹۲) کسی که چیزی را دوست داشته باشد، زیاد از او یاد می‌کند. بنابراین نشان دوستان حضرت حق آن است که زیاد یاد خدا کند، آن که خدا را دوست دارد؛ دائم به ذکر او مشغول است. «خداوند تعالی به ذکر بسیار مؤمنان را بستود و گفت: وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ [احزاب/۳۵] که کثرت ذکر از فرط محبت خیزد.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۳/۱۳۳۵). دوستان حق به دل در محضر دوست حاضر است و هیچ چیز او را از ذکر دوست غافل نمی‌گرداند. آنچه در دل اوست معبود است و اگر در دل او غیر حق باشد آن جز بُت نیست. «حقیقت ذکر آن بود که از همه گسسته شود و از محبت حضرت الهیت به هیچ چیز دیگر التفات ننماید و او را هیچ معبودی نماند که اطاعت وی دارد جز حق تعالی.» (همان: ۲/۵۶۳). از طرفی، کمال ذکر، ذکر دائمی است به گونه‌ای که بنده در هیچ حالتی از یاد دوست غافل نباشد. در این رابطه مستملی معتقد است: «چون محل کسی اندر دوستی بدان جایگاه رسد که ذکر وی ورا انس گردد آن کس اندر پیش وی باسند تا هر کی بنگرد ورا ببند.» (همان: ۳/۱۳۵۸) ذکر دائم بنده نشان آن است که خدای نیز او را دوست می‌دارد. «حق تعالی گفت: یا موسی! چون بنده بینی که یاد من بسیار می‌کند، بدان که من او را دوست می‌دارم.» (بن عثمان، ۱۳۸۱: ۱۶۱). نتیجه ذکر قلبی به ذکر عملی می‌انجامد؛ یعنی محب حق هر خیری را با یاد خدا شروع کرده و به پایان می‌رساند زیرا چون دائم ذکر دوست در قلب اوست و خدا را ناظر بر اعمال خویش می‌بیند مرتکب هیچ خطایی نمی‌شود.

۲-۲-۲- عبادت

یکی از نشانه‌های دوستان حق، اشتیاق به عبادت و طاعت اوست. مستملی در این رابطه معتقد است: «دلیل محبت شتافتن است در طاعت.» (مستملی، ۱۳۹۲: ۳/ ۱۳۰۵). نکته مهم اینکه در تمام دوستی‌ها، هنگامی که فردی، به دیگری ابراز علاقه و دوستی کند، در تلاش است همواره به او خدمت نماید. مستملی می‌گوید: «کسی مر کسی را دوست دارد از خدمت وی چنان لذت یابد که دیگران از نعمت آن لذت نیابند.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۲/ ۶۳۳) و او از این که توفیق خدمت یافته، خوشحال است، پس «محبت باعث است بر طاعت، و طاعت او تأثیر محبت است (همان: ۱۳۹۱/ ۴). مستملی در ادامه همین بحث موضوع مهمی را اشاره می‌کند و آن این است که طاعت باید از روی اشتیاق باشد نه اجبار و تکلیف. «هر کسی که او را در طاعت خداوند تکلیف باید نشان آن است که محبت او قاصر است؛ از بهر آن که جوارح تبع دل است. هر آن وقت که دل گروگان محبت کسی گردد جوارح به خدمت او نشاط گیرد.» (همان: ۱۳۹۳). البته گروهی مدعی‌اند که «بنده اندر دوستی به درجاتی رسد که طاعت از وی برخیزد! و این محال بود که اندر حال صحت عقل حکم تکلیف از بنده ساقط شود.» (هجویری، ۱۳۹۳: ۴۵۶). عرفا با این ادعا سخت مخالفند چرا که حضرت رسول (ص) که حبیبی الله نام گرفته است بیش از دیگر صحابه مشغول عبادت و راز و نیاز به درگاه حضرت حق بودند. از طرفی، طاعت حق توفیقی هست که از جانب او به بندگانی که دوست دارد داده می‌شود. مستملی معتقد است: «توفیق دادن بر طاعت دلیل تقریب ازل است و تقریب تأثیر محبت است... هر که را دوست دارند نزدیک کنند و بیارند.» (همان: ۶۸۵/ ۲).

۲-۲-۳- توکل

توکل به معنی حسن ظن به خداوند است. یعنی خوش‌بین بودن به رحمت و حمایت پروردگار عالمیان. از امام صادق (ع) در مورد توکل پرسیدند، فرمود: «این که با خدای از احدی نترسد. پس اساس عقد توکل بر حسن ظن به خدا استوار است.» (حلی، ۱۳۸۸: ۱۳۲). بنابراین، رسم دوست آن است که به دوست حسن ظن داشته باشی، اگر بی‌اعتمادی در میان باشد بر صداقت آن دوستی باید شک کرد. دوستی بالاتر از خداوند نیست، و

و کیلی صادق‌تر از او نخواهد بود؛ محبّ حق با آگاهی از این موضوع فقط به او توکل دارد. لذا توکل یکی از نشانه‌های مهمّ دوستان حق است. محبّ با اطلاع از اینکه تمام امور به دست خداوند است؛ هر اتّفاقی را از مصلحت و حکمت او می‌داند. در این صورت نه چشمش به دست غیر است نه اضطرابی در دل او «چنان که خدای- تعالی فرمود: وَ مَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (طلاق/۳) و آن را که نگاهدار حق گردد او را جز سلامت نباشد. توکل خویشتن به وی سپردن باشد و نشان خویشتن به وی سپردن، تدبیر خویش از خویشتن باز داشتن باشد.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۴/۱۶۹۲) توکل نشان اعتماد به حضرت حق تعالی است. او که روزی بندگان را ضمانت نموده است. بنده‌ای که خدا را وکیل خود قرار می‌دهد، دیگر رنج هیچ موجودی را متحمل نخواهد شد. مستملی در این رابطه معتقد است خدای تعالی چنان پاداشی به متوکلان داده که تمام خوشی‌های دنیا و عقبی در مقابل آن اندک است و آن پاداش دوستی خود است نسبت به متوکلان: «متوکلان را مکافات داد که آن برترین همه طاعت‌هاست و آن محبّت است. گفت: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران/۱۵۹) (همان: ۳/۱۲۹۷).

۴-۲-۲- بی‌مرادی در برابر خواست حضرت دوست

از نشانه‌های دوستی صادق، بی‌طمعی به عطای دوست و دست کشیدن از مراد خود در مقابل مراد و اراده دوست است. به اعتقاد عرفا «ترجیح و گزینش از آثار بقای وصف و خواهش و آرزو است و آن، با تسلیم و انقیاد و فنا که حاصل استغراق است مابینت دارد.» (فروزانفر، ۱۴۰۲: ۲/۶۲۳) عرفا حتی تقاضای بهشت نیز ندارند و از دوست جز دوست نمی‌خواهند. عرفا هر نوع دوستی که برای غرضی باشد؛ نام دوستی بر آن حرام می‌دانند، کسی که دوستی‌اش به کمال رسیده باشد؛ در جنب مراد دوست، او را هیچ مرادی، نباشد. دوستی حقیقی، بی‌مرادی است «از بهر آن که از دوست مراد طلب کردن با خویش صحبت کردن است نه با دوست.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۱/۲۳۰) و آن به دو علت است، یکم آن که در این حالت علت دوستی طمع به عطای دوست است و این برخلاف مرام دوستی است، دوم که بسیار ظریف است و عرفا بیشتر بدان توجه دارند آن است که همان لحظه که

بنده مراد خود طلب می‌کند، از یاد دوست غافل می‌شود و غفلت در مرام دوستان نیست. شیخ ابوسعید ابوالخیر می‌فرماید:

کمال دوستی آمد ز دوست بی‌طمعی   چه قیمت آرد آن چیز کش بها باشد

عطا دهنده ترا بهتر از عطا بیقین   عطا چه باید چون عین کیمیا باشد

(میهنی، ۱۴۰۰: ۱۶)

در نزد محبّ صادق درخواست مراد خویش از دوست، به معنی بی‌اعتمادی به خداست. از طرفی، تمام تلاش دوستان خدا، رسیدن به وصال حق است و چون «وصال حبیب یافت طمع دیگر محال است.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۱/۵۳) این بدان معنی نیست که مراد نداشته باشند بل که در جنب مراد حق مراد و خواستی برای خود نمی‌شناسند. «مصطفی علیه السلام همی باز نماید که اولیای خدای هرچه خواهند یابند ولکن نخواهند و اندر زیر این سرّی است مر ناخواستن ایشان را و آن آن است که هرچه خواهند خواستن، بهتری از آن «خود یافته‌اند از بیم فوات موجود مفقود نیارند خواستن.» (همان: ۳/ ۱۰۰۵) محبّ حق هیچ درخواستی برای خود ندارد، چون به حکمت حق باور داشته نمی‌خواهد که لحظه‌ای جز دوست در نظرش باشد.

۲-۲-۵- نرنجیدن از بلا

دوست صادق از بلای دوست نرنجد و حتّی آن را نبیند و اگر ببیند به چشم هدیه‌ای از سوی او به جان می‌خرد. چرا که «ایشان را لذّت دهنده بلا از بلا چنان غایب کرده است کز بلا خود خیر ندارد. از چیزی که خبر ندارد چگونه نالند!» (همان: ۱/ ۱۵۶) پس دوستی آنان به بلا نقصان نیابد. لذا به اعتقاد مستملی آن که دعوی دوستی کند، هیچ زمان در آسایشی که دیگران بدان خوشند، مقام نگیرد. «ایشان از فرط محبّت خویش و از غلبه شوق خویش طرفه‌العینی راحت نیابند زیرا محبّت با راحت به هم جمع نیاید. هر چیزی را غذایی است که بدان غذا بقا یابد و غذای محبّت بلا است، چون بلا بازگیری محبّت نماند.» (همان: ۱/ ۱۹۰). بلا امتحان الهی است تا هم باعث پختگی دوستان و هم فرار مدعیان شود.

حضرت دوست می‌خواهد دوستان خود را تطهیر نماید تا لایق جوار او گردند. ابوسعید ابوالخیر می‌گوید: «پیران گفته‌اند کی خداوند ما دوست دارد که می‌زند و می‌کشد و نیست کند، چنانکه اثر نماند آنجا، آن‌گه به نور بقای خویش تجلی کند بران خاک پاک.» (میهنی، ۱۴۰۰: ۳۱۸). محبان حق در بوته بلا می‌جوشند، پاک و خالص به درگاه حق حاضر می‌شوند. «همه چیزها به راحت بقا یابند و به بلا نیست گردند، محبت به بلا بقا یابد و به راحت نیست گردد. همه چیزها از بلا می‌گریزند و محبت بلا را به آرزو جوید. چون ایشان دعوی محبت کردند در راحت به خویشتن در بستند و در بلا بر خود بگشادند تا صدق خویش در محبت پدید کنند و گر ایشان بلا خود اختیار نکنند چون دعوی محبت کردند، حق تعالی خود بر سر ایشان بلا باران کند.» (همان: ۱/ ۱۹۱) أَحْسِبُ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ (عنکبوت/۲).

۲-۲-۶- رضا به قضای الهی

راضی بودن به قضای الهی یکی از عالی‌ترین مراتب دوستی و یکی از مهم‌ترین نشانه‌های دوست صادق است. رضا به معنی بی‌اختیاری در مقابل اختیار دوست است و هرچه از دوست رسد برای محب صادق نیکو بود. بی‌اختیاری در مقابل دوست به آن معناست که «دوست را تمییز نباشد در فعل دوست. چون تمییز نباشد اختیار نباشد. و این بر دو معنی باشد: یا از قوت محبت خویش نظاره کند و از دوست هرچه کند همه نیکو نماید، یا از تعظیم حق به حق نظاره کند و در جلال تعظیم مغلوب گردد و او را تمییز نماند و چون تمییز نماند اختیار نماند.» (همان: ۱۳۱۰/۳). درواقع، محب حق به قضای الهی راضی و خشنود است، در مقابل ناملايمات آرام و تسلیم است. مستملی معتقد است: «رضا آرام دل است زیر رفتن حکم و این به مقدار یقین باشد بنده را که چون یقین او درست گردد که آنچه بودنی است هر آینه بیاشد و پیشتر و پستر نرود و کم‌تر و بیشتر نگردد و مستعد باشد آمدن قضا را. و چون بدید در اض طراب نیفتد.» (همان: ۱۳۱۱/۳) پس بنده هرچه یقین و اعتمادش به حضرت حق بیشتر باشد؛ به قضای او نیز راضی‌تر خواهد بود. این خود باعث آرامش او می‌گردد. «قال ذوالنون: الرضا سرور القلب بمراقضاء. گفت: رضا شادی دل

است به تلخی قضا. « (همان: ۱۳۱۱). از طرفی، رضا به قضای الهی و پذیرش رنج، باعث کسب دوستی خداوند می‌شود. محبّ حق چنان به قضا و حکمت الهی رضا دارد که برای تغییر آن درخواستی از خداوند ندارد. خواجه عبدالله می‌فرماید: «در مذهب دوستی دعا لجاج است زیرا که او داند که بنده به چه محتاج است.» (انصاری، ۱۳۸۹: ۱ / ۴۲۱). بنابراین، دوستدار حق می‌داند رضا محک صداقت و اساس دوستی است؛ پس از آنچه به او رسد راضی است، و تقاضای بیشتر یا کمتر کردن آن را ندارد. چون نمی‌خواهد از دوست غافل گردد.

۲-۲-۷-۱-ایثار

نشانه دیگر دوستدار صادق ایثار در راه دوست است. ایثار به معنی گذشتن است از آنچه که به تو تعلق دارد و دست شستن است از هر آنچه غیردوست است. ایثار تنها با مال نیست بلکه می‌تواند با جان، اولاد و حتی آبرو نیز باشد. مستملی می‌گوید: «محبّت آن است که آنچه دوست داری به جای بگذاری به آن کس که او را دوست داری.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۴ / ۱۳۹۴) ابوسعید را پرسیدند که صوفی کیست؟ گفت: «آنچه در سر داری بنهی و آنچه در کف داری بدهی و آنچه بر تو آید نجّهی.» (میهنی، ۱۴۰۰: ۳۵۲) یعنی علاوه بر بخشش دارایی‌های مادی و معنوی، بلایی که از دوست به تو می‌رسد به جان بخری. عالی‌ترین درجه ایثار در راه دوست را امام حسین (ع)، با خون خود و فرزندان و اسارت و آوارگی خاندان خود رقم زده است او برای زنده نگاه داشتن دین جدّ خود از همه چیز گذشت. مستملی می‌گوید: «محبّت آن است که دوست را بر خویش بگزینی تا هلاک خویش در رضای دوست نگاه داری و مراد دوست را بر مراد خویش مقدم داری. ... محبّت حق تعالی بر سر امیرالمومنین علی و فاطمه زهرا و حسن و حسین - رضوان الله علیهم - و خادم ایشان غالب بود که هلاک خویش در گرسنگی و تشنگی فراموش کردند و خویشان را در راه رضای حق ایثار کردند.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۴ / ۱۳۹۴)

به عقیده عرفا اول قدم از دوستی ایثار است. جنید در این رابطه معتقد است: «به محبّت خدای به خدای نخواهی رسید تا به جان خویش در راه او سخاوت نکنی» (عطّار، ۱۳۹۸:

۴۰۰). میبیدی اولین شرط دوستی را ایثار دانسته، می‌فرماید: « هر معلومی که داری از احوال و اعمال همه در باز» (میبیدی، ۱۳۹۳: ۱/ ۴۷۹) و دائم خود را بدهکار دوست بدانی. این شریعت دوستی است «اگر مرد کاری در آی و گر نه از خویشتن دوستی و تر دامنی کاری نرود». (همان: ۴۷۹) خداوند نیز در مقابل ایثار بنده او را به خلوت دوستی خود درمی‌آورد و او در جوار حضرت دوست بقای ابد خواهد یافت. منصور حلاج روایت کند که حضرت حق گفت: « هر که به من بخشد آنچه من بدو داده‌ام، به خالص محبت، او را مالک ملکی کنم که فنا راه بدو نداند.» (بقلی شیرازی، ۱۳۹۹: ۳۵۶) دوستان حق آرزو می‌کنند که صد جان داشته باشند تا نثار دوست کنند. کسی که خدا را دوست دارد لاجرم آنچه بدو تعلق دارد را نیز دوست خواهد داشت. از دوستی‌های که خداوند سفارش نموده دوستی رسول‌الله (ص) است که: « قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ. » (آل عمران / ۳۱). مستملی معتقد است: «هیچ خلعتی بالاتر از دوستی خداوند نیست که خدا به اولیای خود داده است» و این عطای بزرگ در تحت متابعت مصطفی - علیه السلام - نهاد و گفت هر که او را متابعت تر به نزدیک ما دوست تر که هر چاکری دوست کند دوست گردد.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۱/ ۱۶۶).

۸-۲-۲- جز دوست ندیدن

ندیدن غیر دوست نتیجه محبت است. در حدیثی از امام صادق (ع) روایت شده است که: «دوستی خدا، وقتی که نور افکند بر باطن بنده‌اش، خالی کند او را از هر مشغول کننده و از هر ذکری غیر از خدا.» (راز شیرازی، ۱۳۸۷: ۲/ ۷۲۹) این خود از مواهب الهی است که دل دوستان خود را از ذکر غیر خود پاک می‌کند. محب صادق در هر منظری سیمای دوست بیند و از هر صدایی ندای حق شنود. همچنین کسی که چیزی یا فردی را بسیار دوست دارد، دائم فکر و ذکرش اوست و هر چه آن کس دوست داشتنی تر باشد، جایی برای دوستی دیگران باقی نخواهد ماند: «هیچ قاهری برتر از حق نیست و چون محبت حق بر کسی مستولی گردد او را از غیر حق چنان فارغ گرداند که باشد که از دنیا خبر ندارد و باشد که در میان خلق از خلق خبر ندارد.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۲/ ۱۴۱۴) او چنان مشغول دوست

است که «در جلوت خلق را نبیند و در خلوت خود را اگر غیر این باشد و دعوی محبت کند و از خویشان خبر دارد نظاره خویش کند؛ سودا دارد نه محبت.» (همان: ۶۹۴) آری در مذهب دوستان غیر دیدن حق شرک است.

۹-۲-۲- خوف و رجا

خوف و رجای عارف با دیگران متفاوت است. خوف عارف از بیم فراق است نه از ترس دوزخ، و رجای او از نظاره کرم الهی است نه اعمال خود. امید دارد که حضرت دوست از کرم خود بدو اجازه قرب دهد. گروهی دم از خوف نمی‌زنند و می‌گویند که کرم خداوند همه را شامل می‌شود ولی مستملی چنین اعتقاد دارد: «خوف و رجا محبت را چنان‌اند که مرغ را دو پر مرغ به یک پر نبرد تا هر دو پر نباشد؛ اگر هر دو باشد لکن یکی ناقص باشد پرد، لکن کژ پرد.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۱ / ۲۳۲). وقتی عارف حضرت دوست را ناظر بر اعمال خود می‌بیند هیبت و سطوت الهی مانع ارتکاب خلاف رضای او می‌گردد. این مانع چنان است که فکر خطا نیز به مغز او راه نمی‌یابد، «یعنی از گناه چنان رجوع کند که ذکر گناه بر دل نگذرد؛ محال بود که به سر گناه بازگردد.» (همان: ۲۳۳). پس خوف الهی می‌تواند موجب نوعی عصمت در وجود عارف گردد. لذا خوف الهی باعث است بر عدم خوف غیر او، این نتیجه خوف خداوند است که به بنده عارف «چندانی نور خوف خویش داد که همه خوف‌ها را بسوخت و از غیر حق مرایشان را خوف نماند.» (همان: ۲ / ۸۹۶) آیات و اخبار بسیار در فضیلت خوف الهی وجود دارد که می‌گوید: هر که خدا را بیشتر بشناسد خوف او بیشتر است و «خدای تعالی از برای اهل خوف، علم و هدایت و رضوان و رحمت را که مجمع مقامات اهل بهشت است جمع نموده و فرموده: *أَمَّا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ* (فاطر/ ۲۸) یعنی خوف و خشیت از خدا برای اهل علم است و بس. پس خوف الهی که نتیجه محبت و معرفت است باعث رستگاری بندگان می‌شود، خصوصاً آنان که به معرفت حق رسیده باشند.

دیگر نشانه محبت الهی که به همراه خوف دو بال پرواز عارف را می‌سازد، رجا و امیدواری به فضل و کرم خداوند است. خلاف آن ناامیدی از کرم پروردگار و بی‌اعتمادی

به بخشش حضرت احدیّت است. عرفا امید به خلق را نشانه ناامیدی از خدا و تهمت به حق می‌دانند. آنان «به رجای دوست چنان مشغول باشند که به غیر دوست امید ندارند، از بهر آن که امید به غیر دوست داشتن مر دوست را متهم کردن است و اندر دوستی تهمت محال است.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۳ / ۱۰۰۴)

لازم به ذکر است رجا برای کسی که بی‌محابا خلاف امر پروردگار مرتکب هر گناهی می‌شود و قصد توبه هم ندارد؛ امیدی واهی بیش نیست. البته ناامیدی از کرم پروردگار هم گناهی بالاتر از دیگر گناهان او به حساب می‌آید. گروهی از عرفا رجا را بر خوف برتری می‌دهند و می‌گویند: «چگونه رجا افضل از خوف نباشد و حال آن که آبخور صفت رجا از دریای رحمت است و آبخور صفت خوف از دریای غضب. و کسی که ملاحظه ی صفات مقتضیه لطف و رحمت را نماید محبت بر او غالب می‌شود و مقامی از مقام محبت الهی بالاتر نیست.» (نراقی، ۱۳۷۸: ۲۱۳) در دعای جوشن کبیر (بند ۱۹) می‌خوانیم: «یا مَنْ سَبَقَتْ رَحْمَتُهُ غَضَبَهُ»: «ای کسی که رحمتش بر غضبش پیشی گرفته.» (قمی، ۱۳۸۴: ۱۸۶) ویژگی محبان حق دارا بودن دو بال خوف و رجا با هم است؛ خوفی که آنان را از گناه باز می‌دارد و رجایی که امید به کرم پروردگار است نه اعمال خویش.

۲-۱۰-تَضَرُّع

طبق آموزه‌های دینی دنیا جایگاه موقت یا تبعیدگاه انسان بوده و خانه ابد او در جوار حضرت دوست است. انسان تنها با حضرت دوست آرام می‌گیرد، «و هر که با غیر دوست بیارامد محبّ نیست. سزای محبّت تویی که تو را مثل نیست و بدل نیست. پس هر که محبّتر او را با غیر تو آرام نیست.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۴ / ۱۴۱۳). هر چه محبّت بیشتر شود شوق وصال نیز افزون می‌گردد. این شوق چون آتش است که در دل محبّ افتد، «آتش که در سر افروزد قوی‌تر است از آن آتش که دست یا پای سوزاند و چون اندامی به آتش بسوزد آرام و قرار نماند؛ چون دل به آتش شوق بسوزد قرار و آرام کی ماند؟!» (همان: ۴ / ۱۴۵۳). زاری محبّ در همه حال است، هم در حال قرب و هم در حال بعد، علت آن است که «در حال بعد از درد به جای دوست آرام نه و در حال قرب از بیم فراق مزه ی قرب

نه.» (همان: ۳ / ۱۰۶۲) خداوند نیز تضرع بنده را دوست دارد، چون این زاری از دل بر می‌خیزد و خدا نیز نگاهش بر دل بنده است نه زبان. چنان که حضرت رسول (ص) می‌فرماید: «اذا احبَّ الله عبدا ابتلاه حتى يسمع تضرعاه»، چون خدای بنده را دوست دارد، وی را مبتلا گرداند تا زاری وی بشنود.» (غزالی، ۱۳۹۳: ۶۶۶). تضرع به درگاه حق اعتراف به ناتوانی بنده نزد پروردگار خویش است، خداوند دوست دارد که بنده‌اش با دلی شکسته و خالی از تکبر به سوی او آید، در آیه شریفه می‌فرماید: «خدای خود را با تضرع و پنهانی و بی آن که آواز برکشی در صبح و شام یاد کن و از غافلان باش.» (اعراف/ ۲۰۵) محب حق در همه حال به یاد دوست بوده، در جدایی و وصال نالان است.

۲-۲-۱۱- دوست داشتن لقای دوست

دیگر نشانه محب صادق آن است که مشتاق دیدار دوست است چرا که همه باید به سوی حق باز گردیم، «إنا لله و إنا إليه راجعون» (بقره/ ۱۵۶) خداوند در سوره مبارکه جمعه برای اثبات کذب بودن ادعای دوستی از سوی یهودیان می‌گوید: «بگو ای جماعت یهود! اگر پندارید که شما به حقیقت دوستدار خدا هستید نه مردم دیگر، پس تمنای مرگ کنید اگر راست می‌گویید.» (جمعه/ ۶) با تفکر در این آیه شریفه درمی‌یابیم مرگ بابی است که ما را به منزل دوست می‌رساند. محب حق و مشتاقان لقای دوست مشتاق مرگند ولی مرگی که محب حق از آن هراسان است فراق است نه وصال. به اعتقاد مستملی: «هر که را حیات به محبت است مرگ به فراق است و زندگانی به وصال.» (مستملی، ۱۳۶۳: ۱ / ۱۴۶) و جای دیگر می‌فرماید: «حیات محبان وصال است و موت محبان فراق. آن که او را وصال است موت وی حیات است و حیات وی موت است؛ تا زنده است به نزدیک خلق وی را همی زنده دانند و وی اندر حکم محبت از بیم فراق از جمله مردگان.» (همان: ۲ / ۶۴۰) محب حق زندگی حقیقی و جاوید را در جوار دوست می‌داند و تنها مرگ است که او را به آن منزل می‌رساند. از این جهت مرگ را مکروه نمی‌داند. چرا که: «مرگ دشمن داشتن نشان عداوت است و به نزدیک دشمن رفتن دشوار باشد. باز مرگ دوست داشتن نشان محبت است و به نزدیک دوست رفتن خوش باشد.» (همان: ۴ / ۱۴۹۷) مرگ برای کفار و محبان

دروغین وحشت‌زاست و برای دوستان بشارت. صوفیان با اطمینان از این که بعد از مرگ به دیدار محبوب می‌روند، برای مردگان خود مجلس عرس می‌گیرند و معتقدند شب مرگ شب وصال است و آن‌ها آن شب به خانه بخت می‌روند. در مرگ صلاح‌الدین زرکوب، وقتی مولانا بر سر جنازه استاد خود آمد «فرمود: بشارت‌ها و نقاره زنان آوردند و حضرت خداوندگار تا تربت حضرت بهاء ولد چرخ زنان و سماع کنان می‌رفت» (افلاکی، ۱۴۰۱: ۴/ ۷۳۰-۷۳۱) لذا دوستان واقعی آراسته، با قلبی آرام و شادمان به سوی دوست می‌روند.

۳- نتیجه‌گیری

اساساً مفهوم دوستی، در بدیهی‌ترین معنای خود نشان از احساس رضایت، لذت و شادی دارد. دوستی با خداوند نیز بر این اساس، به این معناست که فرد در برقراری روابط خود با خداوند به درجات بالایی از احساس رضایت، لذت و شادی رسد. تحقق دوستی با خداوند، در گام نخست نیازمند شناخت مواردی است که آن را محقق می‌کند. به بیان دیگر، مواردی همچون شناخت خداوند، سنخیت و همگونی باطنی و روحی و پذیرش مشقت‌های این راه از جمله موارد اولیه‌ای است که در طریقت دوستی با خداوند بایستی بدانها توجهی ویژه نمود. عرفا، برای نیل به این موضوع، در آثار منظوم و منثور عرفانی خود، به تشریح مراحل نیل به دوستی خداوند پرداخته و هر مرحله را به تفسیر، معین نمودند. هرچند عرفا، راهکارهای متنوع و بعضاً مختلفی را جهت نیل به دوستی خداوند برشماری کرده‌اند، اما وجوه اشتراک بیشتر عرفا در این موضوع را می‌توان موارد ذیل دانست:

الف. رحمت خداوند: بر طبق روایات، کافران و فاسقان که به وادی عصیان و گناه کشیده شده و در برابر مولای خویش سر تعظیم فرود نیاورده‌اند، از فطرت خدا دوستی برخوردار بوده‌اند. لکن غباری بر فطرت آنها فرونشسته یا عوامل بیرونی آنها را از فطرت خویش دور نموده‌اند و در یک کلام مشمول رحمت گسترده الهی واقع نشده‌اند. بر عکس، عارفان و عاشقان با رحمت الهی به جرگهٔ محبان خدا درآمده‌اند.

ب. شناخت خداوند: انسان چیزی را که نمی‌شناسد و صفات او را نمی‌داند دوست نمی‌دارد. اصولاً در وجود محبوب مواردی یافت می‌شود که او را دوست داشتنی می‌کند. جز خداوند کیست که تکلیف خود را رحمت بر بندگانش بداند؟ (کتب علی نفسه الرحمة) خدایی که اول عیب‌ها را می‌پوشاند بعد آنها را می‌آمزد. خدایی که میدان رشد استعدادها را آنقدر وسیع گرفته است که هیچ کس بهانه‌ای برای کمال نداشته باشد و چنانچه انسان نتواند از ظرفیت وجودی اش استفاده کند او را زیانکار می‌خوانند.

ج. دعا و نیایش: دعا و نیایش ارتباط کوچک‌ترین جزء هستی با بی‌نهایت است. با نیایش هم یاد خدا و محبوب در دل زنده می‌شود و هم دوستی با او درخواست می‌گردد. در قرآن کریم هم آمده است: «اگر دعا کنید استجاب می‌کنم» به همین جهت پیامبر (ص) و امامان معصوم علیهم السلام با تعبیرهای بسیار زیبا درخواست دوستی با خدا را از او داشته‌اند.

یکی از عرفای اسلامی، اسماعیل مستملی بخاری (وفات: ۴۳۴ ه. ق) است. کتاب مشهور وی «شرح‌التعرف لمذهب التصوف» است که آموزه‌ها و رفتارهای عارفان و صوفیان را به زبان فارسی شرح می‌دهد و نثری ساده و بی‌تکلف دارد. یکی از موضوعات اصلی و مهم این کتاب، شرایط دوستی و نشانه‌های دوستداران خداوند می‌باشد. به همین سبب، سوال اصلی این پژوهش بررسی نشانه‌های دوستی حق در متون مثنوی عرفانی با تأکید بر کتاب شرح‌التعرف لمذهب التصوف بوده است. مستملی بخاری، چون دیگر عرفا محبت را اساس دینداری می‌داند و معتقد است هر طاعتی بدون محبت الهی مزدوری است. از نظر او دم زدن از دوستی خداوند به زبان آسان است اما نمی‌توان دوستان حق را تنها از اقرار زبانی آنان به دوستی شناخت. بلکه محبت حق هیچ‌گاه به زبان چنین ادعایی ندارد و تنها از روی نشانه‌هایی می‌توانیم آنان را بشناسیم. محبت صادق پیش از قدم نهادن به وادی دوستی، خود را مجهز به لوازمی می‌کند که عبارت‌اند از: شناخت مقام والای خود نزد پروردگار و در بین مخلوقات، مطالعه و کسب معرفت حق، پاک نمودن قلب که عرش رحمان است از هرچه غیر او و رها شدن از وسوسه نفس. چنانچه مرید و سالک خود را

به این لوازم و تمهیدات بیاراید حیایی بر او غالب می‌گردد که باعث نوعی عصمت برای اوست. این لوازم درونی است و نمی‌شود با چشم سر آن‌ها را دید. مستملی نشانه‌هایی به ما یادآور می‌شود که به وسیله آن‌ها اولیاء الله شناخته خواهند شد. اگر سالک مجموع این نشانه‌ها را یک جا و دائم داشته باشد؛ دیدن آنان ما را به یاد خدا می‌اندازد. اینان آئینه حضرت دوست هستند، آئینه‌ای که با تزکیه و تصفیه باطن صیقل داده شده، می‌توان شمایل دوست را در آن نظاره کرد. این مقام به سادگی به دست نمی‌آید و چنان بهایی دارد که فقط سلطان ملک و ملکوت می‌تواند خریدار آن باشد.

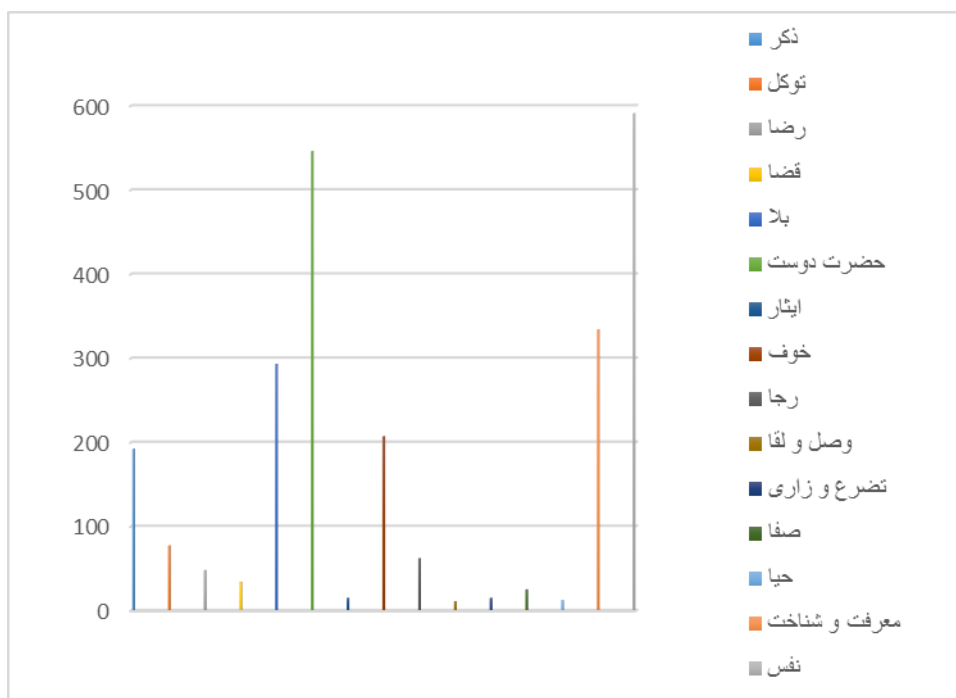
یافته‌های پژوهش نشان داد، از دیدگاه مستملی پیش از هر چیز، دوستی با خداوند موضوع غامض و پیچیده است و لذا نمی‌توان به راحتی مدعی دوستی با خدا شد. وی سپس این موضوع مهم را مطرح می‌کند که نیل به دوستی خداوند نیازمند تمهیدات مهمی همچون خودشناسی و دانستن علت آفرینش انسان، چگونه اشرف مخلوقات بودن و مسجود فرشتگان شدن او، تلاش برای شناخت خداوند، رفع موانع خصوصاً مخالفت با نفس، صفای قلب یافتن و خالی شدن از غیر حضرت دوست، حیا داشتن در حضور حق و تلاش برای شناخت اوست. به عقیده مستملی، با تمسک به چنین نشانه‌هایی است که می‌توان به شناخت دوستان حقیقی خداوند دست یافت، دوستانی که دارای شاخص‌هایی همچون ذکر و طاعت و عبادت مستمر خداوند، توکل و اعتماد به حکمت او، بی‌مرادی، نرنجیدن از بلا و امتحان الهی، رضا دادن به قضای الهی، ایثار جان و مال و فرزند و آبرو در راه او، خوف از هیبت و حضور خداوند، رجا به کرم حضرت دوست، تضرع و زاری و اظهار عجز و نیاز شبانه در پیشگاه او هستند.

در پایان، نویسندگان با بررسی جامع و کامل در کتاب چهار جلدی شرح التعرف لمذهب التصوف، نوشته اسماعیل مستملی بخاری، ابتدا در قالب جدول ۱، تعداد دقیق واژگان عرفانی مذکور را برشماری نموده و سپس نمودار بسامدسنجی نشانه‌های دوستی و دوستداران حق در عرفان اسلامی را ترسیم خواهند کرد:

ردیف	نشانه‌های دوستی حق	تعداد
۱	ذکر (یاد خدا، عبادت، طاعت، نماز)	۱۹۲
۲	توکل	۷۷
۳	رضا	۴۸
۴	قضای الهی	۳۴
۵	بلا	۲۹۳
۶	حضرت دوست	۵۴۶
۷	ایثار	۱۵
۸	خوف	۲۰۷
۹	رجا	۶۲
۱۰	لقا	۱۱
۱۱	تصرع	۱۵
۱۲	صفا	۲۵
۱۳	حیا	۱۲
۱۴	شناخت و معرفت	۳۳۴
۱۵	نفس	۵۹۱

جدول ۱- واژگان مرتبط با نشانه‌های دوستی حق در عرفان اسلامی با تأکید بر کتاب شرح‌التعرف لمذهب التصوف

(منبع: یافته‌های پژوهش)

نمودار ۱- بسامدسنجی نشانه‌های دوستی حق در عرفان اسلامی با تأکید بر کتاب شرح‌التعرف لمذهب التصوف (منبع: یافته‌های پژوهش)

فهرست منابع الف. منابع فارسی

۱. **قرآن کریم**. (۱۴۰۰). به کوشش عثمان طه، تهران: اندیشه.
۲. **نهج الفصاحه**. (۱۳۹۸)، ترجمه علی اکبر میرزایی، چاپ سوم، قم: پرهیزکار.
۳. افلاکی، احمد. (۱۴۰۱)، **مناقب العارفين**. چاپ دوم، تهران: دوستان.
۴. امین، احمد و رئیس نافیجی، راضیه. (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی سیره اهل بیت (ع) در شرح التعرف لمذهب التصوف مستملی بخاری و تذکره الاولیای عطار». **مجله پژوهش‌نامه علوی**، دوره ۹، شماره ۲، صص: ۱-۲۸.
۵. انصاری، خواجه عبدالله. (۱۳۸۹). **مجموعه رسائل فارسی**. به کوشش محمد سرور مولایی. چاپ سوم، تهران: توس.
۶. بقلی شیرازی، روزبهان. (۱۳۹۹). **شرح شطحیات**. ترجمه محمدعلی امیرمعزی. چاپ هشتم. تهران: طهوری.
۷. بن عثمان، محمود. (۱۳۸۱). **مفتاح الهدایه و مصباح العنایه**. به کوشش منوچهر مظفریان. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۸. بوزجانی، درویش علی. (۱۳۹۶). **روضه الراحین**. به کوشش حسن نصیری جامی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۹. جام، احمد. (۱۳۶۹). **منتخب سراج السائرين**. به کوشش علی فاضل. مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۰. جامی، عبدالرحمن. (۱۳۸۰). **موقع نی نامه**. به کوشش مظفر بختیار. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۱. حلی، بن فهد. (۱۳۸۸). **آداب راز و نیاز به درگاه بی نیاز**. ترجمه محمدحسین نایجی. چاپ دوم، تهران: مطبوعات دینی.
۱۲. خمینی، روح الله. (۱۴۰۰). **آداب الصلاة**. چاپ سیزدهم. قم: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۳. راز شیرازی، ابوالقاسم. (۱۳۸۷). **منهاج أنوار المعرفة فی شرح مصباح الشریعه**. به کوشش سیدمحمد جعفر باقری. چاپ ششم. تهران: خانقاه.
۱۴. طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۹۶)، **مجموعه رسائل**. به کوشش سید هادی خسروشاهی. چاپ چهارم. قم: بوستان کتاب.

۱۵. عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۹۸). *تذکره الاولیا*. چاپ سوم. تهران: کومه.
۱۶. غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۹۳). *احیاء علوم الدین*. ترجمه مؤید الدین خوارزمی. تهران: فردوس
۱۷. فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۴۰۲). *شرح مثنوی شریف*. چاپ سوم. تهران، زوار.
۱۸. فروغی مقدم، بهجت و اجیه، تقی. (۱۳۹۸). «ویکرد شرح التعرف به داستان حضرت آدم(ع)». *مجله فنون ادبی*، دوره ۱۱، شماره ۲، صص: ۳۷-۵۰.
۱۹. قمی، شیخ عباس. (۱۳۸۴). *کلیات مفاتیح الجنان*. ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. چاپ چهارم. قم: ام ایها.
۲۰. محمدی، مریم؛ صفاری، محمدشفیع و سمیع‌زاده، رضا. (۱۳۹۹). «حکایت پردازی؛ یکی از ویژگی‌های سبکی شرح تعرف». *مجله سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، شماره ۵۶، صص: ۱۰۳-۱۲۳.
۲۱. مستملی، ابوالبراهیم اسماعیل بن محمد. (۱۳۶۳). *شرح التعرف لمذهب التصوف*. به تصحیح محمد روشن. تهران: اساطیر.
۲۲. ملاصدرا، صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام شیرازی. (۱۳۸۸). *عرفان و عارف نمایان*. ترجمه محسن بیدارفر. چاپ یازدهم. تهران: الزهرا(س).
۲۳. مولوی، جلال الدین. (۱۳۹۷). *مثنوی معنوی*. چاپ دوم. تهران: پارمیس.
۲۴. رشیدالدین ابوالفضل. (۱۳۹۳). *کشف الاسرار و عدة الابرار*. به کوشش علی اصغر حکمت. تهران: امیرکبیر.
۲۵. میهنی، محمدبن منور. (۱۴۰۰). *اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید*. به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ سیزدهم. تهران: آگاه.
۲۶. نراقی، ملااحمد. (۱۴۰۰). *معراج السعادة*. به کوشش کاظم عابدینی مطلق. چاپ چهارم. تهران: جمال.
۲۷. نسفی، عزیزالدین. (۱۳۹۹). *الانسان الکامل*. ترجمه سید ضیاءالدین دهشیری. چاپ شانزدهم. تهران: طهوری.
۲۸. هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان. (۱۳۹۳). *کشف المحجوب*. به کوشش محمود عابدی. چاپ نهم. تهران: سروش.
۲۹. یاوری، فرامرز و صدری‌نیا، باقر (۱۳۹۵). «مبانی کلامی «شرح التعرف»: اشاعره و ماتریدیه». *مجله ادیان و عرفان*. دوره ۴۹، شماره ۲، صص: ۲۷۹-۲۹۷.